

Samhällssfärerna i historiens ljus*

HANS L ZETTERBERG

City-universitetet, Stockholm

Émile Durkheim ser civilisationens utveckling som differentiering. Arbetsdelning är ”den stora innovation som skiljer samtida samhällen från en gången tids samhällen”. Utvecklingen går från samhällen med enkel arbetsfördelning i vilka människor förväntas bete sig lika varandra till samhällen med komplicerad arbetsfördelning i vilka de förväntas bete sig olika.

De enkla (odifferentierade) samhällena binds samman av vad han kallar ”mekanisk solidaritet”, dvs släktens, sektens, stammens, klassens, det despotiska samhällets krav på likformighet och lojalitet. Här måste individen smälta samman med samhället, individualism tillåts inte, frihetsgraderna är få eller inga.

De differentierade samhällena binds samman av ”organisk solidaritet”, ett ömsesidigt beroende av varandras specialiserade funktioner. Här behöver inte individen smälta samman med samhället. Ändå är individen för Durkheim i allt väsentligt en produkt av samhället. De olika individuella rollerna och livshistorierna i det differentierade samhället skapar unika individer med många frihetsgrader. Sålunda föder differentieringen i dessa komplicerade samhällen en ny människa: ”sin egen personlighet, med sina egna åsikter, sin egen religion, sin egen livsstil, och som drar en klar linje mellan sig själv och samhället, mellan privata problem och allmänna angelägenheter”.

Differentieringsprocessen illustreras i Durkheims arbeten med exempel från familjeliv, utbildningsväsende, näringsliv, staten och lagarna, religionen. I vår diskussion vill jag emellertid använda en mer konventionell modell för differentiering. Differentieringen består helt enkelt i att samhällets sex kardinalinstitutioner – näringsliv, statskonst, vetenskap, religion, etik och konst – var och en får ett stort mått av självständighet. Därmed erbjuds vi att skapa självvalda biografier i sökandet efter rike, ordning, sanning, frälsning, dygd och skönhet.

Låt oss illustrera med några nedslag i Europas historia.

Insikter i Aten

Platons *Staten* bygger på en arbetsdelning mellan tre klasser. Först de som väktar, alltså politikerna, statstjänarna, militären och polisen. Sedan de som arbetar för egen vinning, alltså näringsidkarna som fabricerar, hand-

lar, exporterar, importerar. Sist de som obetalt serverar dessa två grupper, alltså slavarna. De senare är sällan nämnda, och Platons diskussion gäller i allt väsentligt väktarna och handelsmännen. Han intresserar sig för ”det rätta”, i översättningarna kallad ”rättvisa”, dvs de budord som gäller för statens och näringslivets folk.

Cephalus, en affärsman i tredje generationen som själv skapat en större förmögenhet än han ärvt, tillfrågas av Sokrates om den största välsignelse hans pengar gett. Cephalus som är en ålderstigen man säger när han tänker tillbaka på sitt liv i affärer att ”han har inte haft någon anledning att ljuga för och bedra andra, varken avsiktligt eller oavsiktligt”. Här talar alltså en man som antyder att han hela livet ingått affärsavtal baserade på sanning och frivillighet, och att han alltid hållit sin del av avtalen och återbetalt alla skulder. Han kan därför möta döden i frid.

Sokrates tycker att detta var fint sagt, men han är ändå inte nöjd med svaret. Inte därför att han misstör Cephalus och tror att denne är en simpel affärsskurk, utan därför att svaret från näringslivets man inte kan generaliseras som något som alltid är rätt. Han tar fram ett exempel i vilket den goda affärsmoralen inte håller.

Rättvisa, vad är det? – att säga sanningen och betala sina skulder – inget annat än det? . . . Antag att en vän då han ännu var vid sunda vätskor bad mig att förvara hans vapen hos mig, men sedan ber att få dem tillbaka en gång när han blivit sinnesförvirrad. Bör jag då ge dem tillbaka till honom? Ingen kan säga att jag borde göra det eller att det vore rätt av mig att göra så, lika litet som man kan påstå att jag alltid bör säga sanningen till den som är i detta tillstånd . . . ändå kan det knappast förnekas att något som man tar emot som deposition måste betraktas som en skuld.

Inför denna svårighet fann Cephalus det bäst att lämna samtalet. Men sällskapet enas om att ”en vän bör alltid göra gott mot sin vän och aldrig göra honom ont”.

Därmed har Platon avslöjat att moralbuden i ekonomin är inte bara annorlunda än moralen i den lilla världens vänkretsar utan vissa av näringslivets bud är i konflikt med vänskapens. Man kan generalisera detta på vår tids språk till upptäckten, att näringslivets grundläggande sociala normer är annorlunda än och i vissa fall motstridiga civilsamhällets.

Väktarnas budord skiljer sig också från de övrigas. Sokrates frågar: ”Är då den bäst ägnad att vakta lägret som är bäst på att smyga sig in i fiendens härläger?” Åhörarna svarar: ”Förvisso”. Stöld av fiendens planer är hedervärt för en väktare.

Därmed har Platon avslöjat att väktarnas moralbud är annorlunda än och ibland motstridiga näringsidkarnas. De senare bör handla hederligt med alla om långsiktiga affärsrelationer skall uppkomma och bestå, också med de utlänningar som kan vara fientligt inställda.²

Moses i Aten

Låt oss göra tankeexperimentet att Moses skulle stiga ned från Akropolis till agoran med budord att gälla för Aten. Han bär i prekär balans tre tavlor: en med regler för det civila samhället, en för staten och dess politiker och ämbetsmän, och en för näringslivets folk.

Hans gamla tavla med tio Guds bud för ett relativt odifferentierat nomadfolk på väg genom öknen att bli fast bosatta i ett drömland av mjölk och honung har kompletterats. Atenare levde ju inte enbart för sina gudar utan också för skönhet och kunskap. Flera av de gamla buden återfinns dock i reglerna för det civila samhället. De är grundläggande för den uppfostran som krävs innan man kan bli en person i staten eller en person i affärer. De andra två tavlorna skulle utveckla de budord som Platon gav till sin tids väktare och handelsmän och de är här uppdaterade efter Jacobs (1992, s 215).

CIVILSAMHÄLLET:

Utveckla moral, sanning, skönhet och det gudomliga i tillvaron

Utveckla dig själv, utveckla andra
Var sällskaplig, dra dig inte undan
Ta ansvar för de dina
Älska dina närmaste som dig själv
Hedra dina föräldrar
Ljug inte
Stjäl inte
Döda inte

STATSKONSTEN:

Skapa ordning
Använd maktmedel effektivt
Upprätthåll disciplin
Respektera belysningsordningen
Var lojal, utveckla andras lojalitet
Gör inte affärer
Var selektiv med information
Använd frikostighet för att nå mål
Njut av pompa och ståt
Håll på din rätt och heder
Visa mod

NÄRINGSLIVET:

Skapa rikedom

Gör frivilliga fördelaktiga avslut

Konkurrera

Respektera kontrakt

Använd aldrig våldsmedel

Samarbeta med främlingar

Var initiativrik och företagsam

Sök nyheter och uppfinningar

Investera i effektiv produktion

Var flitig

I civilsamhället skall kärleksbudet råda, inte konkurrensens bud som i näringslivet. I civilsamhället skall man inte dräpa, i statens tjänst skall dock soldaten döda sin fiende. Här föreligger motsättningar, lika välkända som olösliga, som alltid plågat känsliga unga människor i differentierade samhällen.

Motsättningarna mellan statens och näringslivets normer döljs gärna men för en frågande Sokrates är de uppenbara. Myndigheter skall inte konkurrera. Du kan möjligen få din rätt prövad av en högre domstol, men inte av konkurrerande domstol. Politiker skall inte göra affärer. (När de gör affärer kallas det att ta mutor.) Att söka tjäna pengar med hjälp av sina våldsmedel gör staten till ett rövarband. Politiker skall däremot med oväld se till att andra kan göra affärer och konkurrera. Det behövs lagstiftning för att marknader skall fungera och för att kontrakt skall tolkas rätt. Affärsföretag skall emellertid enbart göra frivilliga avslut, inte själva använda tvångsmedel. Ett företag som med våldsmetoder gör affärer är en gangsterliga, en "maffia".

Slut på tankeexperimentet om Moses i Aten.

De principiella resonemangen leder Platon till tron på en stat i vilken väktare, näringsidkare och slavar strikt separeras från varandra. Väktarna har monopol på den politiska makten och rätten att bära vapen, men uteslängs från kommersialism och rätten att tjäna pengar. Näringsidkarna uteslängs från användning av våldsmedel men får rätten att tjäna pengar. Slavarna får inget av detta. Platon, liksom många andra filosofer efter honom, anser att det är finare att tjäna staten än näringslivet. Han reserverar till och med all högre utbildning för statstjänarna.

Svagheter kommer till uttryck i Platons fortsatta resonemang, när han, trots de väl belagda skillnader och motsägelser han upptäckt mellan de

grundläggande sociala normerna, i staten, näringslivet och civilsamhället, ändå framhårdar i att det finns en enda gemensam rättvisa. Republiken är rättvis, menar han, om väktarnas filosofer styr, näringsidkarna arbetar och slavarna slavar. Detta är, som Karl Popper (1962, kap 6) visat, inget rimligt rättvisbegrepp utan helt enkelt ett förord för en totalitär ordning. Platon formulerade ett intellektuellt försvar för idén att politiker skall styra över hela samhället, inte bara över den politiska sfären i samhället.

Vi kan acceptera Platons utgångspunkt att olika sfärer i samhället har olika grundläggande normer. Men vi kan inte acceptera de slutsatser han drog om makten i samhället från detta faktum. Temat i denna föreläsning kan sägas vara hur Västeuropa lärde sig att dra andra slutsatser än Platon.

Demokratins födelse

Andra slutsatser fanns faktiskt formulerade och illustrerade redan på Platons tid. Han kände dem väl, bland andra demokratins skapelseberättelse, en mycket lärorik myt. Berättelsen återges av Protagoras i en dialog med Sokrates; jag skall sammanfatta snarare än citera hela Platons protokoll.

När människorna flyttat in i städer upptäckte Zeus att de inte kunde hålla sams. De riskerade att gå under i kampen mot naturen och att ödelägga varandra och varandras tillgångar. Skälet till stridigheterna och otryggheten var att de inte hade politikens konst.

Zeus skickade då sin budbärare Hermes med två gåvor till människorna. Den ena gåvan, *aidos*, var förmågan att respektera den allmänna opinionen. Den andra gåvan, *dike*, var förmågan att respektera rättigheter. Dessa två gåvor skulle vara grundval för politisk yrkesskicklighet och göra det möjligt för stadens folk att leva i medborgerlig sämja och avgöra sitt öde och sina tvister med fredliga medel.

Innan Hermes begav sig åstad frågade han Zeus om gåvorna:

Skall jag giva dem dessa på samma sätt som (andra) konster och färdigheter äro dem givna? Dem ha de ju fått på det sätt, att en enda människa fått t ex läkarekonsten på sin lott, och denne skall räcka till för en hel mängd lekmän; och på samma sätt de övriga yrkesmännen. Skall jag nu dela ut respekt för rättvisa och allmän opinion på samma sätt eller skall jag dela ut dem till alla och envar?

Vad Hermes vill veta är om de politiska yrkesgåvorna skall ges till alla eller endast till några få, till hela folket eller till en styrande elit. ”Till alla och envar”, blev svaret från Zeus.

Sålunda varde demokratin.

Men det var inte demokrati i den svenska debattens mening. Avsikten är inte att ”(d)et allmänna skall verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets *alla* områden”, som det står i den svenska rege-

ringsformens första kapitelns andra paragraf (kursiverat av mig). Demokratin i antikens Aten begränsas till den politiska sfären, till statskonsten.

Statskonstens särställning som enda demokratiska institution i samhället understryks av Protagoras när han använder denna myt att förklara för Sokrates (som nog i aristokraten Platons gestalt trodde mer på elitstyre än folkstyre) varför atenarna vände sig till experter för råd i alla frågor utom de politiska. ”Det är med all rätt som dina medborgare taga emot råd av både smed och skomakare.” I Atens politik tar man råd från alla medborgare i allmänna debatter och alla är valbara och kan rösta i val om vilka skall vara stadens styresmän och domstolarnas nämndemän. Men inte i Atens näringsliv, konst, sjukvård, etc.

Demokrati för atenarna är inte en organisationsform för vetenskap, näringsliv, konst, religion och etik. Utanför politiken är demokratins beslutsregler oftast olämpliga. Den som ville kunde väl ersätta utforskningar på sin akademi med omröstningar bland personalen. Men det skulle förmodligen inte leda till några stora filosofiska och vetenskapliga framsteg. Den som ville organisera ett företag i tillverkning eller handel så att alla får rösta om det bästa sättet att arbeta och tjäna pengar på marknaden kunde naturligtvis göra det även om risken finns att en sådan firma lätt går under i inkonsekvenser och förvirring. Konstens skönhet kunde givetvis inte heller avgöras av majoritetsval, lika litet som religionens mening eller etikens bud.

De tusentals skrifter som jämfört Aten med Sparta och andra antika statsbildningar pekar på att mycket är unikt i det gamla Aten. Ett mycket ovanligt förhållande som skymtar redan i demokratins skapelsemyt är att statskonst, skön konst, läkekunst, näringsliv, filosofi, religion var relativt självständiga institutioner. Ingen av dem kan sägas härska över någon annan. Denna allmänna institutionella autonomi är en första antydning om ett särdrag i västerländsk civilisation.

De bägge institutioner som i andra samhällen brukar tävla om att kallas den viktigaste och bli den härskande – religionen och statskonsten – var ganska svaga i Aten. Folkets tro var en blandning av besvärjelser och magi, allt i nära anslutning till jordbruket. Syftet var att säkra god skörd och avvärja naturkatastrofer; denna troslära hade däremot föga med stadens skötsel att skaffa. Den atenska religionen hade inget av Persiens vitala gudomligheter som upprätthöll känslan för ont och gott, och som med Zoroasters moraliska käpp i högsta hugg var beredda att slå ned på politiskt missbruk och att styra över konster och hantverk, handel och kunskapssökande.

Också de politiska institutionerna i Aten var svaga. Där godtogs ingen ärtlig styrande klass, och de stora befolkningsgrupperna uteslöts: kvinnor var visserligen medborgare men hade varken yttrande- eller rösträtt i politiska församlingar. De många slavarna innebar att antalet medborgare som

kunde kasta sina stenar i valurnorna sannolikt utgjorde endast en femtedel av den totala befolkningen. Även detta begränsade den politiska sfären.

De större institutionerna hölls samman, inte av en dominerande institution men av *aidos*, det vill säga den allmänna opinionen. En bärande del av Aten's allmänna opinion var en moralisk idé om återhållsamhet. De lockelser som pengar, konst, filosofi, makt etc utövade var fullt godtagbara i Aten, så länge som de höll varandra i jämvikt. Man förväntades inte tappa omdömet genom framgång dithän att man kunde anklagas för övermod. Sokrates uppstämmer en gång sedan han diskuterat med Faidros invid ett Pan-tempel denna bön.

*Ärade Pan och alla andra gudar i detta tempel!
Låt min själ få sin inre skönhet,
och låt alla mina ägodelar underordna sig min inre
människa.
Må jag anse den visa människan vara rik:
och må jag endast äga det livets goda
som en människa med självbehärskning kan bära eller
uthärda.*

Bönen uttrycker den återhållsamhet som ansågs krävas för att bibehålla det atenska samhället med dess många möjligheter för hybris, skapade genom de oberoende institutionernas mångfald. En reservutgång fanns dock för atenarna om man inte följde återhållsamhetens bud: man kunde fördriva den som avvek flagrant från idealet, blev odräglig och ville uppträda som diktator. 6000 brända lerskärvor med hans namn krävdes för att landsförvisa honom. Ett litet element av mekanisk solidaritet fanns alltså kvar i detta differentierade samhälle som i övrigt uppvisade mycket organisk solidaritet. Men även den som blivit föremål för ostracism fick behålla sin egendom och kunde återvända efter tio år, ett tecken på att den organiska solidariteten trots allt dominerade.

Ett samhälle vars grundbult är den allmänna opinionen liksom den frihet som religion, konst, vetenskap, ekonomi, och politik njuter kan synas vara ett osäkert kort. Så tedde sig saken för Platon som förordade en mer tättspunnen statsform under uppsikt av filosofkungar. Men den erfarenhet som Aten gjorde under flera århundraden berättar en annan historia. Strukturen var stabil; Aten kunde förvalta den i 700 år. Och i den finns något avgjort modernt och europeiskt.

Arvet från Rom

Från de båda andra källorna till Västerlandets civilisation – Jerusalem och Rom – kom helt andra signaler än från Aten.

I det gamla Palestina ägde religionen på ett helt annat sätt än i Aten folkets respekt. Profeterna kunde ta både kungar och folk i upptuktelse. I det gamla Rom fick statskonsten den ledande rollen. En helt suverän politisk ordning inskränkte självständigheten för alla andra institutioner.

Det romerska imperiet blev ett lockande exempel på välordnade styreskick. Politik och förvaltning var här långt mer ansedda än i Aten. De romerska konstitutionerna kan man numera ha glömt. Men det civilrättsliga lagarvet har överlevt och satt outplånliga spår i Europa. Till det romerska arvet hör till exempel vår rätt att möta våra anklagare, liksom kravet på att höra alla parter i ett mål innan dom fälls.

I Östeuropa varade det romerska imperiet i tusen år. Konstantinopel kallades ”det andra Rom”. Detta styrdes av en kejsare, låt vara en kristen kejsare. Till skillnad från den romerska katolicismen i Västeuropa tillät den grekisk-ortodoxa kyrkan i Öst gudstjänster på de lokala språken. Det gjorde att banden till den klassiska kulturen försvagades och utsikterna för en renässans krympte. Med Östs ögon var Västeuropa främmande, syndigt, hädiskt, förfallet, och farligt som pesten. Ryssland vägrade att delta i kyrkomötet i Florens år 1439, då ett försök gjordes att förena kyrkorna i Väst och Öst inför det hot som muslimerna utvecklade. När så Konstantinopel hade fallit för turkarna 1453, började ryssarna betrakta Moskva som ”det tredje Rom”.

Det frankiska kungadömet (484–814) var det första i en lång rad försök att återuppväcka det romerska imperiet i Västeuropa. Karl den Store kallade sig själv ”kung och präst”, ett tecken på att en gemensam auktoritet, ”ett svärd”, skulle styra. Det var alltså samma lösning som gällde i Öst-rom.

Den medeltida kampen mellan kyrka och stat slutade olika i Rom och Bysans. I Västeuropa blev resultatet oavgjort, en stående dragkamp. Den idé som brukar kallas de ”två svärd”, ett världsligt och ett andligt, stod som segrare. I Östeuropa blev staten segrare och den världslige härskaren blev också kyrkans överhuvud. Därmed kom i Östeuropa ett enda svärd att styra över folken. Denna ”caesaropapism”, det vill säga att en politisk härskare hade suverän makt över de religiösa frågorna, betydde att Östeuropa också kom att formas helt annorlunda än Västeuropa, en olikhet som bestått in i våra dagar. Som en fortsatt dragkamp mellan andligt och världsligt kom bara Västeuropa och de romersk-katolska delarna av Östeuropa att utvecklas. Bara här utvecklades människor med upplevelsen och massiv erfarenhet att utövarna av samhällets politiska våldsmakt inte är de enda bärarna av auktoritet.

Flera svärd

I några medeltida städer som Genua, Venedig och Florens balanserade statskonstens och religionens och näringslivets företrädare varandra så att ingendera fick hegemoni. I Florens kunde en radikal humanism växa fram. Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) drev tesen att människan inte skall begränsas av något; hon är sig själv nog, sin egen herre, frigjord från ”naturens skala”. Därmed signaleras en frigörelseprocess med oförutsägbart slut.

Ur bokföringskonsten i Norditalien utvecklade näringslivet ett eget belöningsystem skilt från statens och kyrkans. Hedersbetygelserna knöts helt enkelt till goda bokslut. Man visste vem som skulle äras utan att kyrkan eller staten bestämde det. Näringslivet började få autonomi.

Machiavelli (1469–1527) lärde ut hur man gör politiska kalkyler utan att blanda in moraliska överväganden. Statskonsten började ses som något som var skilt från etiken.

Kopernikus (1473–1543) fick sina idéer om solen snarare än jorden som världsalltets mittpunkt bannlysta av kyrkan efter sin död. Den store fysikern och matematikern Galilei (1564–1642) pressades av kyrkan att ta avstånd från sina instruments vittnesbörd. Bruno (1548–1600) fick bestiga kätтарыbålet efter en sjuårig fängelsevistelse för sina filosofiska idéers skull. Vetenskapens frigörelse från religionen var en lång process.

Ett intressant steg mot vetenskaplig autonomi togs när sekreteraren i The Royal Society, formellt grundat 1660, började föra anteckningar över person och datum när upptäckter och teorier insändes till *Sällskapet*. Newtons *Principia* registrerades t ex den 5 juli 1686. Prioriteten till upptäckten blev basen för vetenskapens sätt att hedra de sina: man ärade den som först publicerade det nya. Den som ville använda en annans upptäckt för egna resonemang måste omnämna upphovsmannen i ett citat eller fotnot. Så fick vetenskapen ett eget belöningsystem skilt från statens, kyrkans och näringslivets.

Rembrandt (1606–1669) tillhörde en tidig generation målare som inte var kyrkomålare och inte heller hovmålare. Han kunde fritt välja motiv utan hänsyn till kyrka och statsmakt. Hans berömda genombrottsmålning när han var 25 år gammal, ”Dr Tulps anatomilektion”, demonstrerar inte bara konstnärens frihet utan också vetenskapens nya frihet. Kyrkan hade länge motsatt sig offentliga dissektioner, de ansågs vara ingrepp i dödens helgd och ibland även i gravriden. Rembrandt målar sin vän Dr Tulp med beundran. Målningen är realistisk med det syresatta blodets klarröda färg.

Långt senare frigjordes konsten också från vetenskapen. Karl Philipp Moritz (1756–1793), en av Goethes vänner och professor i de sköna konsternas teori, bröt med den konventionella principen att konstverket är

en avbildning av verkligheten. ”Sann skönhet består i det faktum att en sak endast betyder sig själv, endast betecknar sig själv, endast innehåller sig själv, att den är ett helt, förverkligat i sig självt.” Skönheten börjar med andra ord att skiljas från varje extern beskrivning och förklaring; konsten skiljs från vetenskapen.

Denna översikt av hur kardinalinstitutionernas autonomi i Europa växt fram är givetvis ofullständig, men den vore helt otillständig om vi inte kompletterade den med liberalismen.

Den ärorika revolutionen

Tänk er en våldsamt tid som stampade i marken. Inom loppet av en mansålder utbryter två revolutioner, två inbördeskrig utkämpas, en kung avrättas, en annan landsförvisas, en parlamentariskt styrd republik införs, ett militärt protektorat prövas en tid. Till sist återinförs kungadömet.

I denna våldsamma tid tar universitet i Edinburgh i Skottland över från Cambridge och Oxford som ledande lärdomssäte. När bråket har lagt sig lyser en bestående mild glans från en nära hundraårig tradition av lärda män. De gav oss de ledande idéerna bakom liberalismens två grenar: den liberala statskonsten och den liberala ekonomin. Och de formulerade det civila samhällets funktioner.

John Locke (1632–1704), en engelsman som under bråkets dagar var i landsflykt i Frankrike och Holland och som bannlysts från Oxford, drog en enkel slutsats från den våldsamma tiden: ”där ingen lag finns där finns ingen frihet. För frihet är att vara fri från tvång och våld från andra, vilket inte är fallet där lag inte finns.”

Det är lagarna som skall styra, inte människorna. Den lagstiftande (parlamentariska) makten och den exekutiva makten (kung, regering och myndigheter) skall enligt honom hållas åtskilda, och han antydde att även domstolarna skulle vara åtskilda och förebådar Montesquieus maktodelningslära. Det väsentliga för Locke var emellertid inte den formella separationen utan att myndigheters och domstolars regler skall upprätthållas även i fall som gynnar kronans motståndare. Religiösa uppfattningar och fredliga politiska åsikter skall över huvud taget inte kriminaliseras. Lagar skall finnas för att hindra oss att skada varandra och förstöra de naturliga rättigheter vi har, det vill säga liv, frihet och egendom (*life, liberty, and estate*). Lagar skall stiftas, inte genom diktat av kungar eller andra styresmän, utan genom ett godkännande av de styrda (*the consent of the governed*). Men ”den som utan rätt använder våldsmakt sätter sig själv i krig mot dem han använder den emot, och i detta läge bryts alla föregående band, alla andra rättigheter upphör, och var och en har rätt att försvara sig

mot angriparen.” Denna rätt till uppror i klart specificerade omständigheter kom att åberopas av kolonierna i det amerikanska frihetskriget.

Englands konstitutionella liberalism fick i sinom tid sin motsvarighet i en ekonomisk liberalism. Här är udden riktad mot statsmakternas ingripanden i det ekonomiska livet och mot privata monopol i form av skrán, eller företag med exklusiva kungliga privilegier.

Locke hade talat om egendomsrätten som rätt till ”estate” vilket egentligen betyder lantegendom, agrarsamhällets inkomstproducerande egendomsform. Adam Smith (1723–1790) beskrev det nya England som en nation av småföretagare, ”a nation of shopkeepers”. ”Shop” betyder både verkstad och butik. Frasen blev vida känd i Europa när den föraktfullt citerades av Napoleon som trodde att en sådan nation skulle bli en enkel militär match.

”Önskan att förbättra våra villkor, en önskan som kommer till oss i livmodern och aldrig lämnar oss förrän vi går i graven” såg Smith som källan till ekonomiska framsteg. Den får en chans där ”naturlig frihet” råder, alltså där varje individ har förmågan att utan rädsla för bestraffning göra det som för honom eller henne förefaller bäst i den situation som råder. Med arbetsdelning och i konkurrens förverkligas de enskilda intressena. När var och en på detta sätt följer sitt eget intresse befrämjas också den totala rikedom och välfärden. Friheten, arbetsdelningen och konkurrensen skapar bevisligen stor rikedom. Samhället behöver inte hållas samman av hot från statsmakten som man trott från Platon till Hobbes. Det kan hållas samman av ömsesidigt självintresse, menade Smith.

Det civila samhället

Stora delar av Lockes och Smiths böcker om samhället upptas inte av deras huvudämnen, den begränsade staten respektive den fria marknaden, utan av den dygdernas republik som ligger mellan staten och marknaden. Den kallar vi idag ”det civila samhället”, men på den tiden hade det inte en egen beteckning utan var en del av det differentierade totalsamhälle man kallade civilt, dvs civiliserat. Begreppet civilsamhälle har sedan dess gjort en helomvändning i idéhistorien; det brukade stå för det politiska samhället men står idag för en icke-politisk del av samhället, nämligen familjeliv, umgängesliv, föreningsliv, gudstjänstliv och fritt kulturliv.³

Adam Ferguson hette en skotsk präst som blev professor i moralfilosofi i Edinburgh. Hans *Essay on the History of Civil Society* från 1767 är veterligen första gången som ordet ”civilsamhälle” nämns i en boktitel. För Ferguson var det civila samhället det belevade totalsamhället befolkat av storsinta män och kvinnor.⁴

Den civiliserade människan beskriver Ferguson så här:

Att avvärja orättvis partiskhet och ogrundad antipati, att vidmakthålla den intellektets komplexitet som genomtränger varje enskild fråga på djupet och med skärpa utan förminskad lidelse och sensibilitet – detta kännetecknar en stor personlighet. Att kunna följa en sådan karaktärs påbud genom livets alla skiftningar . . . detta är en seger för människans storsint-
het och för verkligt ädelmod.

Ferguson frågar sig var i samhället, i vilken situation, och med vilken utbildning denna storsinta karaktär kan danas. Inte i överklassens salonger, inte i städernas näringskvarter, inte på kungens slott är hans svar:

Hittar man det i plantskolorna för fåfänga och sentimentalitet och munterhet som förvaltar modet och kungör vad som är gentilt? Hittar man det i stora överdådiga städer där folk tävlar om att överträffa varandra i ekipage, klädnad och framgångsrikt renommé? Hittar man det inom hovets eftertraktade inhägnad där vi lär oss le utan att känna nöje, att smeka utan ömhet, att sära med svartsjukans och avundsjukans dolda dolkar, och att låta vår betydelse bero på omständigheter som vi inte alltid behärskar? Nej, men i en situation där hjärtats ädlaste känslor väcks till liv . . .

Den civiliserade människan är belevad och storsint. Det lär man sig inte i affärer och politik utan i genuin vänskap, i ett rikt familjeliv, i uppfostran till grundläggande goda och artiga vanor, i föreningslivets hövliga och ordnade procedurer, i ansvar för grannar och lokalsamhälle, i livslång bildning och estetisk träning, i mission och barmhärtighetsarbete. Ferguson är emellertid sällan konkret i beskrivningen av de sociala sammanhang som krävs för att skapa den storsinta människan.

Även om Ferguson är misstänksam mot den etiska kvaliteten i mak-
tens boningar är han övertygad om att civiliseringen av samhället kräver en politisk process. Samhällen som Sparta eller Rom före kejsartiden blev civiliserade genom sin lagstiftning, inte genom sin kommers eller teknologi som var obetydliga. Ett samhälle dominerat av sitt kommersiella näringsliv kan inte bli ett civiliserat samhälle, menar Ferguson.

Det är här, om någonstans, som människan ibland verkar vara en avskild varelse: han har hittat ett mål som honom leder till konkurrens med sina medmänniskor, och han behandlar dem på samma sätt som han behandlar sin boskap och jorden han äger – som medel att utvinna vinst ur.

Enligt Ferguson är det dock inte nödvändigt för samhällsorganisationen att separera och isolera affärlivet från resten (som Platon hade trott). ”Medan tankarna ägnas åt projekt av (yrkes)intresse kan hjärtat förledas att ingå vänskap: medan affärlivet idkas enligt självbevarelsedriften används fritiden för att utöva välvilja och generositet.” Samma person kan leva i både näringsliv och fritidsliv (civilsamhälle enligt vår terminologi) och alltså lyda olika och motsatta bud, inte på samma gång men väl i tidsföljd. Vardagsmänniskan i arbetet följer de normer som gäller för affärer eller i förvaltningen. Men fritidsmänniskan och söndagsmänniskan följer civilsamhällets bud.

De moraliska syndromen må vara olika och motsägande men de kan uppfyllas i sina olika kontexter av en och samma person. Det gäller då att veta i vilket sammanhang man befinner sig, men därom har Ferguson intet att säga. Han är en optimist i upplysningens anda och tycks tro att storsinnet kan slå igenom med nära nog djurisk kraft.

Ett samhälle med tre sektorer

Den ärorika revolutionen i England resulterade i både teori och praktik i ett samhälle som stod på tre ben: staten, marknaden och civilsamhället.

Den tredelning av samhället som fick sin intellektuella analys i skotska upplysningen gjorde det naturligt att splittra samhällskunskapen i tre grenar: statskunskap att studera statskonsten, nationalekonomi att studera näringslivet, och sociologin att studera civilsamhället. Men sociologin hade svårt att komma igång i England. Lättare gick det i Amerika där civilsamhället blev mycket stort. Alexis de Tocqueville gav sina europeiska läsare en lysande skildring hur den nya världen formerades kring dess civilsamhälle.

I sin *La democratie en Amérique* som kom ut mellan 1835 och 1840 skrev de Tocqueville ett kapitel som handlar om föreningar utan politiskt syfte. Här möter oss civilsamhället i full blom.

Amerikaner av alla åldrar, alla samhällsklasser, alla tankeriktningar sammansluter sig outhärligt. De har inte bara kommersiella och industriella sammanslutningar i vilka de deltar, utan de har dessutom andra av tusen olika slag: religiösa, moraliska, allvarsamma, meningslösa, mycket allmänna och ytterst speciella, väldiga och mycket små. Amerikanerna organiserar sig för att ordna fester, grunda predikantskolor, bygga härbärgen, uppföra kyrkor, sprida böcker, skicka missionärer till andra sidan jordklotet; på detta sätt skapar de sjukhus, fångelser, skolor. Gäller det slutligen att hävda en idé eller utveckla en känsla med stöd av någon stor förebild, organiserar de sig. Överallt där man i Frankrike i spetsen för ett nytt stort företag ser regeringen och i England en hög herre, kan man vara säker på att man i Förenta staterna hittar en organisation.

Den amerikanska sociologin tog i högre grad än den europeiska upp civilsamhällets problem på dess egna villkor: här växte fram familjesociologi, föreningslivets och folkrörelsernas sociologi, landsbygdssociologi, stadsociologi, utbildningssociologi, vetenskapssociologi, medicinsk sociologi, religionssociologi, studiet av invandring, rasrelationer, avvikande beteende, allmän opinion.

En mycket central del av det civila samhället får en precis definition i tidig amerikansk sociologi i Charles Horton Cooleys begrepp "primärgrupp". De är de små grupper som är först på plan i vårt biologiska liv, i vilka vi lever ansikte mot ansikte i innerligt förbund med varandra. Dessa barndomens gemenskaper ger oss språket, lär oss hantera våra aggressio-

ner, definierar verkligheten, kort sagt gör oss till det vi inte riktigt var när vi föddes, nämligen mänskliga människor. Stat och marknad är båda alltför opersonliga för att sköta denna uppgift.

Den europeiska sociologin har inte i samma utsträckning som den amerikanska koncentrerats på det civila samhället. Som bäst har den varit en makrosociologi som sökt samspelet mellan stat, marknad och civilsamhälle.

Civilsamhället och demokratin

På den europeiska kontinenten blev civilsamhällets öde annorlunda än i England. Den franska revolutionen sökte radera ut civilsamhället. "När ett samhälle är välstyrkt finns inget behov av privata föreningar", hade Voltaire sagt. I det gamla franska samhället hade rättigheter och egendom tilldelats familjer och civila sammanslutningar. Det var alltså byar, hemman, gods, skrån, församlingar, kloster, universitet etc som hade egendom och rättigheter. Revolutionens samhälle gav egendom och rättigheter antingen till staten eller till enskilda individer, inte till de civila sammanslutningarna. En lag antagen den 7 thermidor år V enligt revolutionens tideräkning förbjöd alla föreningar som ägnade sig åt politiska frågor. Napoleons *Code Civile* utökade förbudet att gälla föreningar med mer än tjugo medlemmar med syfte att mötas dagligen eller på speciella dagar för att ägna sig åt "religiösa, litterära, politiska eller andra verksamheter". Den lagen gällde i Frankrike ända till 1901 (Rose 1954).

Civilsamhället i vår nutida mening är den skotska upplysningens barn, inte den franska upplysningens.

Västeuropas 1800-talshistoria antyder att ett vitalt civilsamhälle är en förutsättning för demokratin. Varför gick demokratin under tre gånger i Frankrike och ersattes av en diktatur medan demokratin i England fortsatte att fredligt utvecklas? Den franske historikern Eli Halévy (1949–52) fann svaret. Frankrike var fattigt på självständiga organisationer mellan staten och hushållen. I England var man rikt utrustad med självständiga klubbar, affärsorganisationer, privata välgörenheter, religiösa församlingar, etc. Här lärde man sig möteskultur, omröstningar, och att leda under demokratiskt ansvar. I dessa grupper bildades handfasta opinioner. Några av dessa opinioner kunde vara kritiska mot staten, men man vågade ändå uttrycka dem eftersom det fanns stöd från en grupp likatänkande. Tidigt bildades partier som kunde samla civilsamhällets problem och åsikter och föra in dem i den politiska processen. Och tidigt bildades fackföreningar som kunde hävda civilsamhällets krav mot marknaden.

Vi fick samma erfarenhet i Sverige. I sin nu klassiska bok om folkrörelserna visar E H Thörnberg (1943) hur Sverige importerade civilsamhäl-

lets föreningsliv. Det kom inte från Frankrike och Tyskland men från England och Amerika: frälsningsarmén, metodister, baptister, NTO, IOGT, och andra. Många svenskar som emigrerat till USA, återbördades till hemlandet och med sig hade de problemlösningar från "the nation of joiners". Folkrörelserna, vårt civilsamhälles stoltaste skapelser, blev en skola för den politiska demokratin.

Marx och Weber

Marx gav inte mycket utrymme åt civilsamhället. På ett enda ställe i den engelska texten av det *Kommunistiska manifestet* talas om civila samhället. Det gäller dess opinions- och intresseklyftor.

The latent causes of faction . . . we see them everywhere brought into different degrees of activity, according to the different circumstances of civil society. A zeal for different opinions concerning religion, concerning government, and many other points, as well of speculation as of practice; an attachment to different leaders ambitiously contending for preeminence and power; or to persons of other descriptions whose fortunes have been interesting to the human passions, have, in turn, divided mankind into parties, inflamed them with mutual animosity, and rendered them much more disposed to vex and oppress each other than to cooperate for their common good. . . . But the most common and durable source of factions has been the various and unequal distribution of property. Those who hold and those who are without property have ever formed distinct interests in society.

Det civila samhället är ingen harmonisk idyll. Dess klyftor speglar enligt Marx och Engels klassklyftorna, dvs den ojämlika äganderätten till näringslivets produktionsteknologi. Inte ens staten är i Marx resonemang en självständig del av samhället, den är närmast ägarklassens verkställande organ.

Max Weber återknöt i sin makrosociologi uppdelningen av samhället i olika sfärer. Stat och ekonomi kompletterades av Weber, inte med en stort tält kallat civilsamhället, utan med dess historiskt givna komponenter. Han anger sju livsområden (*Lebensordnungen*) för de utvecklade samhällena: de ekonomiska, politiska, religiösa, intellektuella, erotiska livsområdena och familjelivet. Vart och ett motsvaras av en värdesfär (*Wertsphär*) av speciella prioriteringar. Livsområdena utvecklar sina prioriteringar i stor självständighet från varandra (*Eigengesetzlichkeit*). I ett par lysande föreläsningar om politik som yrke och vetenskap som yrke belyste han livsområdenas konkurrens som en gudarnas eviga kamp. Att personligen leva rikt och fullt är tyvärr ganska omöjligt för då skall man på en gång erövra alla livsområden.

Weber som så starkt visat rationaliteten i den europeiska utvecklingen tvingas till tveksamhet när han diskuterar differentieringen i livsområden. Varje livsområde tycks ha sin högst egna variant av rationalitet.

Livsområdena behandlar varandra nuförtiden som en omgivning som man måste ta viss hänsyn till. Men man behöver inte förstå särskilt mycket av andra områden än sitt eget. Den franske filosofen J-F Lyotard har dragit den yttersta slutsatsen: hela idén med en gemensam och universell rationalitet är omöjlig. Våra ord och meningar beror ju av det sammanhang som olika livssituationerna utgör och kan inte förstås ordentligt utanför dem. Ingen samhällssfär, inget livsområde, besitter ett överspråk som gäller för alla andra områden. Vårt samhälle är snarare som en modern dagstidning med sina sektioner och skilda chefredaktörer. Alla har de sina bedömningsgrunder. Ingen har kriterierna som gäller för alla de andra.

Detta var också budskapet i vårt tankeexperiment med Moses i Aten.

	STATS- KONST	CIVIL- SAMHÄLLE	NÄRINGS- LIV
Engelsk/ skotsk upplysning	John Locke (1632–1704) <i>Two Treatises on Government</i> 1690	Adam Ferguson (1723–1816) <i>Essay on the History of Civil Society</i> 1767	Adam Smith (1723–90) <i>The Wealth of Nations</i> 1776
Weber	Politisk sfär	Religion Vetenskap Konst Etik Familj, erotik	Ekonomisk sfär
Samhälls- vetenskap	Statskunskap Juridik	Sociologi (amerikansk)	Nationalekonomi Företagsekonomi

Därmed är konturerna klara för det moderna västeuropeiska samhället, både i teori och praktik. En monolitisk flerfunktionsstruktur dominerad av staten eller kyrkan har differentierats till ett allsidigt samhälle i form av sex enfunktionsstrukturer, var och en med sitt belöningsystem, sina speciella friheter, sina speciella varianter av rationalitet.

KARDINALINSTITUTION	TYP AV FRIHET
---------------------	---------------

Statskonst	Medborgerliga friheter
Näringsliv	Näringsfrihet
Vetenskap	Akademisk frihet
Religion	Trosfrihet
Etik	Samvetsfrihet
Konst	Konstnärlig frihet

Till dessa institutioner kommer så "den lilla världen": Fergusons um-

gängesliv och vänskapsband, de Tocquevilles sällskapliga föreningsliv, Webers familje- och erotiska sfärer, Cooleys primärgrupper, m m.

Ingen annan civilisation än den europeiska har vågat sig på en så långtgående differentiering. Kardinalinstitutionerna – statskonst, ekonomi, vetenskap, religion, etik och konst – är höggradigt självreglerande och autonoma. Varje kardinalinstitution behandlar de andra som en omgivning eller miljö till vilken man aktivt måste anpassa sig. Men ingen styr över någon annan. Detta är det unikt europeiska. Denna *Eigengesetzlichkeit*, ”horisontella subsidiaritet”, är ett stort experiment i historien, ett experiment vars framgång vi ännu inte kan garantera. Dess honnörssord är civila fri- och rättigheter, frihandel, akademisk frihet, religiös tolerans, samvetsfrihet, och konstnärlig frihet.

Etiken

Man kan inte hävda att etiken i Europa är lika väl utvecklad som konst, vetenskap, religion, affärsliv och politik. Att en beroende världslig moral uppstod så pass långsamt antyder en uppenbar svaghet i vår sociala ordning. Till stor del lever den europeiska etiken alltjämt inom religionens ramar. Vi söker just nu åtgärda denna brist på starka och självständiga etiska institutioner. Förbättringar som etiska kommittéer vid sjukhus och forskningsinrättningar, etiska vakthundar vid finansiella marknader, etiska ombudsmän vid företag och medier, etiska koder för olika yrken – allt detta är nu på väg.

Våra välfärdsinstitutioner kan sägas representera det bästa vi har av etiska institutioner. Visst kan det vara ekonomiskt lönsamt att hjälpa sjuka att bli friska så att de kan göra nytta igen. Men det finns få rent ekonomiska skäl att ta hand om de kroniskt sjuka, de handikappade, de deformerade småbarnen, eller de senildementa äldre. Vi gör det av etiska skäl, inte av ekonomiska. Visst kan det vara politiskt fördelaktigt att ordna generella försäkringar som utfaller vid föräldraskap, sjukdom eller ålderdom; det är populära beslut som ger röster från breda folklager. Men småbarn med inkapaciterande hjärnskador eller senildementa äldre deltar inte i val. Åtgärderna för dem har en etisk motivering snarare än en politisk. Människovärdet är en klenod som varken har marknadspris eller kan ingå i politiska kalkyler. Barn, äldre, handikappade och sjuka skall leva ett värdigt liv.

Europas imperier

Imperier som söker integrera Europa politiskt har kommit och gått under den europeiska strukturerings långa historia. Ju mera differentierat det europeiska samhället blivit, desto kortare tid har dess imperier bestått.

Det frankiska kungadömet, 482–814, bestod omkring 330 år. Dess störste härskare, Karl den Store, kallade sig själv ”kung och biskop” och den struktureringsprocess som vi har talat om här hade då inte börjat.

Det medeltida tyska kejsardömet 962–1250 omfattade nära 290 år, från mitten av niohundralet till mitten av tolvhundralet. De slogs, som vi just noterat, för sin rätt mot påven: de två svärden.

Habsburg-imperiet 1495–1620 varade i gott och väl 100 år. Den bestående symbolen för detta imperium, el Escorial utanför Madrid, var ett kungligt slott, tillhåll för ett hov och en byråkrati som styrde merparten av Europa, ett kloster, ett propagandacentrum för motreformationen, och därtill ett mausoleum där de avlidna härskarna är begravda. Detta imperium upprätthöll en ambivalent relation till kyrkan. Dess störste härskare, Karl V, abdikerade för att sluta sitt liv i kloster. Det inre motståndet mot imperiet var som störst i spanska delen av Italien och i spanska Nederländerna, där differentieringsprocessen hade kommit längst.

Det tidiga 1800-talet, 1803–1814, bevittnade hur Napoleons kejsardöme skapades och föll. Detta välde varade mindre än 15 år. Vid den tiden hade konturena till ett institutionellt differentierat samhälle i Centraleuropa redan börjat klarna. Napoleons stora fiende, England, var den tidens mest differentierade land.

Hitlers europeiska välde, 1939–1945, varade i fem år vid mitten av detta århundrade. Han väckte motstånd inte bara från politiska organ utan även från de religiösa, konstnärliga, vetenskapliga och ekonomiska samfundet i ett alltmer differentierat Europa.

Tydligen blev försöken att i Europa återskapa något som liknar det romerska imperiet i omfattning och uppbyggnad mindre och mindre framgångsrikt och varaktigt, allteftersom kardinalinstitutionernas subsidiaritet växte.

Amerika

Hur Latinamerika strukturerades färgades från början av den erfarenhet som gjorts på den iberiska halvön. De mål som Karl V hade för Nya Spanien var inte oberoende kardinalinstitutioner för politik, kyrka, och affärs- liv, utan en organisk stat, hierarkisk och harmonisk.

De latinamerikanska samhällena i dag har i sin botten kvar hierarkiska institutioner som fungerar som starka, beskyddande patroner. Offentliga och privata verksamheter blandas mer ohämmat än i Europa och Nord-

amerika. Ekonomin är mer merkantilistisk än frihandlande med många sammanblandningar av affärsbeslut och politiska beslut.

Struktureringen av Förenta Staterna startade från ett senare stadium av europeisk historia än den latinamerikanska: de engelska och franska revolutionernas. Vi har redan sett hur dess civilsamhälle blev mycket stort. Amerikanerna lärde sig bättre än européerna att själva lösa sina problem utan att blanda in staten. Förutom många europeiska inflytanden finns i nordamerika också unikt inhemska sådana, till exempel, "the frontier" (gränslinjen för koloniseringen) och "the melting pot" (smältdegeln för invandrare).

När Thomas Jefferson i den amerikanska Självständighetsförklaringen talade om oförytterliga rättigheter och sade att "bland dessa är liv, frihet och sökandet efter lycka" hade orden välkända förebilder. John Locke hade vid tiden för de engelska revolutionerna, angivit tre rättigheter: "liv, frihet och egendom". George Mason, Jeffersons statsmannakollega, hade skrivit i delstaten Virginias Rättighetsförklaring om "åtnjutandet av liv och frihet, med förvärvet och ägandet av egendom, samt sökandet och ernåendet av lycka och trygghet som medel". Jefferson övergav dock hänvisningarna till egendom. Han skrev: "sökandet efter lycka" och tillade "bland dessa" i texten, vilket antyder att det även fanns andra.

I Jeffersons eget liv behöver man inte betvivla att sökandet efter lycka var ett paraply som skydde hans jakt på penningar, makt, kunskap och konstnärlig skönhet likaväl som på ett ståtligt familjeresidens. Han är känd för orden om att "den regering regerar bäst som regerar minst", vilket ger full frihet för icke-politiska verksamheter. Lincoln putsade idén så att den fick en solidare kärna av klokhet, nämligen att "en regering skall göra för folket vad folket inte kan göra för sig självt".

I det amerikanska samhället blev så den politiska styrelsen begränsad. Kolonialmakten hade inte lämnat efter sig stora centralbyråkratier. Konstitutionen förbjuder varje band mellan staten och religionen. I stället växte ekonomin och blev den dominerande institutionen. Ofta fick dollarn utslagsröst i politiken, i religionen, i vetenskapliga och konstnärliga sammanhang. Affärsledare dominerar styrelser för universitet och museer. I den omtyckte F Scott Fitzgeralds anda kunde kiosklitteraturens hjältar, när de smekte sin rika flickväns hår, nästan höra prasslet av dollarsedlar. Ja, själva hennes parfym bar doften av pengar. I dagens Förenta Stater styr ekonomin ofta övriga delar av tillvaron, kärlekslivet inte oräknat.

"The business of America is business", sade en av dess presidenter. Europas business är statskonst och förvaltning, konst och bildning, och så mycket affärer som de senare kan bära. Det finns en skillnad, åtminstone i grader.

Och ändå – just därför att de nobla idealen med ursprung i Västeuropa om självständiga kardinalinstitutioner också hade fått en fast tillflykt i

Nordamerika, ökades deras chanser att överleva just i Europa. De är gångbara i Europa av i dag till stor del därför att Förenta Staterna framgångsrikt har slagits för dem i detta århundrades stora europeiska krig.

Östeuropa

Den institutionella differentieringen som i Västeuropa började med kyrkans kamp mot staten fick, som sagt, aldrig någon motsvarighet i Ryssland. Peter den store sökte ge Ryssland den västeuropeiska strukturen men resultatet blev kortvarigt och ytligt. Tsardömets caesaropapism övertogs av kommunismen. Statsmakternas kontroll av alla samhällets övriga kardinalinstitutioner blev total. Kommunismens fall bröt denna utveckling, och Jeltsin försöker när detta skrivs att ge sitt land en mer västeuropeisk struktur. Det går inte att bedöma om han kommer att lyckas bättre än Peter den store.

Öst- och Centraleuropa har betydligt längre erfarenhet av kommunism än av demokrati. Kommunistpartierna besatte inte bara staten och socialiserade företagen och kollektiviserade jordbruken. De tillät inte heller några självständiga grupper mellan staten och hushållen, det vi kallat det civila samhället. Fackföreningar blev organ för enpartiväldet. Även en lokal idrottsförening msåte göra sin nominering av ordförande i samråd med det statliga riksidrottsförbundet. De godkända personer som fick leda myndigheter, företag och sammanslutningar blev en härskarklass, ”nomenklaturen”.

I Polen kollektiviserades inte bönderna och partiet fick aldrig full kontroll över kyrkan; en del av civilsamhället överlevde. Landet hade därför en förutsättning att bli det första att kasta av sig kommunismen.

Kommunisterna kunde inte undertrycka alla människors integritet. Systemet baserades på lögn. Officiellt stödde kommuniststaten mänskliga rättigheter och frihet och ställde upp för arbetarna. I praktiken brydde man sig inte om mänskliga rättigheter, undertryckte friheten och sög ut arbetarna. Sådant visste medlemmarna i Solidaritet, och de kunde i sina gemenskaper utveckla ett eget sätt att tala om dessa ting som genomskådade nomenklaturans klichéer.

Även enstaka intellektuella kunde, som Vaclav Havel beskriver det, ”leva i sanning”. De behövde då stöd i små gemenskaper, ”ett andra samhälle” baserat på ”antipolitik” (Adam Michnik), ”öar av positiv avvikelser” (Jan Carnogursky), eller ”en parallell samhällsordning” (Vaclav Benda). De nya gemenskaperna innefattade ambulande universitet, egna informationsnätverk (*samzidat*), eget fromhetsliv, eget konstliv, självständiga fackföreningar, etc. Det blev detta nya civilsamhälle som på

sena 1980-talet genomförde den fredliga revolutionen mot kommuniststyret.

I dagens Öst- och Centraleuropa finns en stor paradox: det framgångsrika civila samhälle som kunde störta kommunismen är otillräckligt för att upprätthålla demokratin. Det byggde på en negation av kommuniststyret – antipolitik var ordet – och dunstade bort när kommunistisk politik dunstade bort.

Man upptäcker nu att ett nytt civilsamhälle ingalunda uppstår automatiskt när staten släpper sitt grepp. På de flesta håll saknas ännu motsvarigheterna till Västeuropas arbetsgivarföreningar som förhandlar med fackföreningar, handelskammare, branschföreningar, frivilliga humanitära organisationer, sällskapsklubbar etc. Partiernas gräsrotsorganisationer är också mycket dåligt utvecklade.

Privatiseringarna i Östeuropa kommer – om de får fortsätta – att i sinom tid skapa en medelklass med en livsstil förankrad i ett civilsamhälles många gemenskaper. I flera länder i Central- och Östeuropa går emellertid privatiseringen långsamt eller inte alls och företrädare från den gamla nomenklaturen är reellt eller formellt tillbaka vid makten.

Hoten

En social ordning byggd på differentiering och pluralism hotas så snart som någon insisterar på att diktera hur våra liv och våra institutioner skall formas – vare sig det är en politiker, en affärsman, en vetenskapsman, en artist, en moralist eller en präst. Och hotet är lika verkligt om han talar i namn av freden, det nationella intresset, miljön, välfärden, gudomen eller vad det annat kan vara.

Motståndet mot den nya ordningen av *Eigengesetzlichkeit*, självständiga kardinalinstitutioner i Västeuropas sociala struktur, visade sig nästan från dess tillblivelse. Denna nya ordning sades ägnad att fördärva all traditionell social sammanhållning och leda till social upplösning, uppamma kriminalitet, familjens sönderfall och misär.

Den nya ordningen hotades när språket och etniciteten under det tidiga 1800-talet framträdde som basen för nationalstaterna. Dessa stater, som var angelägna att skapa kulturell identitet, städslade konsten och utbildningssystemen. Nationalromantik uppmuntrades i konsterna. Skolorna blev statsskolor. Universitetsprofessorerna blev statstjänstemän vars tankes lojalitet skulle riktas mot deras nationalstater, inte bara mot deras egna discipliner. På det hela taget vann emellertid vetenskapens internationalisering slaget.

Under första hälften av 1900-talet trodde många att endast en stark centralstyrd stat – fascistisk eller kommunistisk – skulle kunna återställa

och garantera gemensamma intressen. Total kontroll över hela samhället vilade på nytt hos de politiska institutionerna, låt vara att detta läge blev kortlivat.

Under den andra hälften av 1900-talet tror många att en etik som skyddar barn och äldre, sjuka och handikappade bara kan administreras och upprätthållas av en välfärdsstat, som kontrollerar lejonparten av alla samhällets resurser och därmed ger statsmakterna faktisk hegemoni, vad svenskar kallat "det starka samhället". Denna stat är så omfattande att den återigen förskjuter den faktiska hegemonin över hela samhället till den politiska sfären. Det är talande att aktuella rapporter om de europeiska välfärdsstaterna utan undantag talar om ansträngda statsbudgetar och ofta uttrycker önskan att få föra tillbaka en del av välfärdsuppgifterna till det civila samhället.

Avvikelserna från den huvudströmning som den europeiska struktureringen bildar är många, och den överaktiva välfärdsstaten är en av dessa avvikelser. Det är min långsiktiga prognos för de europeiska samhällena att de etiska institutionerna – i första hand de som tar ansvar för barn, sjuka och äldre – i sinom tid kommer att frigöras från staten ungefär som samfunden, näringslivet, konsten och vetenskapen redan frigjort sig från statens styrning. Statsmakternas roll i dessa autonoma institutioners liv blir att underlätta, inte att styra.

NOTER

- * Anförande på Sociologförbundets konferens i Växjö den 27–29 januari, 1994. Delar av denna föreläsning har tidigare hållits och publicerats bl a som "The Structuration of Europe", *International Journal of Public Opinion Research*, vol 3, no 4, 1991, pp 309–322.
- ² Platons analys har uppdaterats i Jane Jacobs (1992). Liksom förebilden är den skriven i dialogform. Problemet med att återlämna det deponerade vapnet betraktas som en klyfta mellan det kommersiella moralsyndromet och väktarnas: att inte lämna tillbaka vapnen betraktas "as form of policing" (s 30). Jacobs tvingas till detta genom att hon inte erkänner att civilsamhället har ett eget moralsyndrom som skiljer sig från både väktarnas och handelsmännens.
- ³ En representativ nutida definition gör civilsamhället till en avgränsad del av totalsamhället, skild från stat och marknad: "För att börja med en negation är det civila samhället alldeles uppenbart inte en opersonlig och formell hierarki av den typ vi känner från institutionerna i den offentliga sfären. Civilsamhället är till sin "natur" något icke-statligt, och kan mer liknas vid en spontan ordning av fritt och personligt baserat utbyte. Men det skiljer sig å andra sidan radikalt från det icke-statliga och fria utbyte som styrs av utbud och efterfrågan, och därför hör marknaden till. Det civila samhället omfattar två skilda komponenter, dels de nära och personliga gemenskaperna som familj, släkt och vänskapsband, dels det fria organisationslivet av intresseorganisationer, politiska partier, religiösa föreningar och privata sällskap. . . . Överhuvud är frivillighet och personliga lojaliteter civilsamhällets mest utmärkande karakteristika." (Arvidsson, Berntson och Dencik, 1994, s 85–86). Observera dock att det finns betydande samtida författare som låter också marknaden ingå i sin definition av det civila samhället, t ex Vicor M Pérez-Díaz (1993, kap 2).

- ⁴ Fergusons idéer infördes i Sverige dels genom översättningen *Försök till historien om borgerligt samhälle* (1790), dels i ett stort tal i Vetenskapsakademien 1789 av upplysningsfilosofen Nils von Rosenstein, som var Svenska Akademiens förste sekreterare och kungabarnens lärare. Torgny Segerstedt kände väl till Fergusons arbete. Innan han blev Sveriges första professor i sociologi i Uppsala hade han skrivit en filosofisk avhandling om de skotska filosoferna (*Moral Sense-skolan och dess inflytande på svensk filosofi*, 1936), och han har senare haft tillfälle att återvända till Ferguson i en skrift om von Rosenstein i Svenska akademins minnesteckningar (1981). En genomgång för svensk publik av Fergusons samhällsteori har gjorts av Uppsalasociologen Björn Eriksson (1988).

REFERENSER

- Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart och Dencik, Lars (1994) *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*. Stockholm: City University Press.
- Eriksson, Björn (1988) *Samhällsvetenskapens uppkomst. En tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*. Uppsala: Hallgren & Fallgren Studieförlag AB.
- Halévy, Elie (1949–52) *A History of the English People in the Nineteenth Century*. 6 vol., London: Benn.
- Jacobs, Jane (1992), *Systems of Survival: a Dialogue on the Moral Foundations of Commerce and Politics*. London: Hodder and Stoughton.
- Pérez-Díaz, Vicor M. (1993) *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Popper, Karl R. (1962) *The Open Society and Its Enemies*, vol 1, *The Spell of Plato*. Fjärde upplagan, London, Routledge and Kegan Paul.
- Rose, Arnold M. (1954) 'Voluntary Associations in France': *Theory and Method in the Social Sciences*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s 72–115.
- Thörnberg, E. H. (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Stockholm: Bonniers.

SUMMARY

Hans Zetterberg

Societal Spheres in the Light of History

A division of society into statecraft, economy, and civil society is found in Plato's *Republic*. Its theoretical base is the differentiated and sometimes contradictory norms for these spheres. The mainstream of European structuration is traced from the 'two swords' – state and church – that structured western European society in the Middle Ages to the six societal spheres (or cardinal institutions) of society – the economy, government, science, religion, ethics, and art – that are visible today. Each maintain a large measure of independence (Weber's *Eigengesetzlichkeit*). Each is dependent on a special type of freedom: civic liberties, free trade, academic freedom, religious toleration, the right to follow one's conscience, artistic license. The paper pauses in this differentiation process at special junctures: the English revolution, the emergence of the Latin American and North American societies, the evolution of modern society as an underpinning of democracy, the emergence of the European Union, and the post-Communist Central and Eastern Europe.